

АКТУАЛІЗАЦІЯ ПРОБЛЕМИ ПОГЛИБЛЕНОГО ВИВЧЕННЯ ПРОФІЛЬНИХ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ПРЕДМЕТІВ

У статті розглядається проблема поглибленого вивчення навчальних предметів. Її актуальність зумовлена необхідністю розробки основних вимог до його впровадження на сучасному етапі профілізації старшої школи. Представлено дидактичні засади конструювання змісту профільних предметів на основі особистісно орієнтованого та компетентнісного підходів до організації навчального процесу.

З 2003 року в старшій загальноосвітній школі запроваджується профільне навчання. Його сутність, мета, принципи, структура визначені у Концепції профільного навчання в старшій школі (2003 р.) відповідно до Закону України "Про загальну середню освіту", постанови Кабінету Міністрів України "Про перехід загальноосвітніх навчальних закладів на новий зміст, структуру і 12-річний термін навчання" (2000 р.), Концепції загальної середньої освіти (12-річна школа), Національної доктрини розвитку освіти (2002 р.).

У концепції профільного навчання зазначається, що його основні завдання і принципи реалізуються через створення профілю навчання – такого способу організації диференційованого навчання, який передбачає поглиблене і професійно зорієнтоване вивчення циклу споріднених предметів [1].

Профіль навчання охоплює таку сукупність предметів: базові, профільні та курси за вибором.

Базові загальноосвітні предмети становлять інваріантну складову змісту середньої освіти і є обов'язковими для всіх профілів. Ці предмети реалізують цілі й завдання загальної середньої освіти. Зміст навчання і вимоги до підготовки старшокласників визначаються державним загальноосвітнім стандартом.

Профільні загальноосвітні предмети – це цикл предметів, які реалізують цілі, завдання і зміст кожного конкретного профілю; вони вивчаються поглиблено.

Профільне навчання запроваджувалося, починаючи з 1864 року, коли було створено різні типи середніх загальноосвітніх закладів – гімназій. Протягом всього періоду існування профільних шкіл, а спроба профілювати старшу школу є вже десятою в історії вітчизняної педагогіки, розроблялися програми і підручники, методи і форми поглибленого вивчення навчальних предметів – загалом, накопичений великий досвід його реалізації. Проте на даний час ця проблема залишається досить актуальною. Це пов'язано, по-перше, з тим, що в педагогічній теорії та практиці існують різні підходи до його впровадження. По-друге, поглиблене вивчення навчальних предметів здійснюється за нових умов: у новій освітній парадигмі – особистісно орієнтованій, робляться спроби дидактично обґрунтувати зміст профільних предметів на основі компетентнісного підходу.

Мета даної статті – представити дидактичне обґрунтування поглибленого вивчення навчальних предметів на сучасному етапі профілізації старшої школи.

Більшість учених і вчителів визначає такі особливості поглибленого вивчення навчальних предметів: більш глибоке і повне опанування понять, законів, теорій, передбачених стандартом освіти, дотримання системного викладу навчального матеріалу, його логічного упорядкування; широке використання знань із споріднених предметів; застосування активних методів навчання, організація дослідницької, проектної діяльності учнів; забезпечення прикладної спрямованості навчання. Крім того, вчені відзначають, що вчитель, який викладає профільний предмет, має не тільки знати його глибоко, але й на сучасному рівні, бути в курсі всіх нових публікацій, багато читати, багато чим цікавитись.

Поглиблене вивчення навчальних предметів розглядається в науковій літературі як опанування їх поглибленого та розширеного змісту. Поняття "глибина знань" і "повнота знань" часто вживаються як дуже близькі або тотожні.

Глибина вивчення змісту навчального предмета визначається, на думку дослідників, не стільки кількістю виявлених зв'язків і відношень між різними об'єктами та явищами, скільки ступенем самостійності пізнавальної діяльності учнів [2]. Учені вважають, що навчання у профільних класах має відрізнятися змістовим прирошенням, наданням можливостей для розвитку інтелектуального потенціалу учнів, що означає, що в процесі навчання необхідно не тільки поглиблювати і розширювати знання, але й формувати метазнання – виробляти способи пізнання у конкретній профільній галузі.

Дидактичним орієнтиром конструювання змісту навчального предмета, який вивчається поглиблено, визнають розвиток творчого потенціалу старшокласників. Виділяють такі критерії

розвитку навчально-дослідницької діяльності учнів: мотивація, науковий стиль мислення, технологічна готовність до дослідження і творча активність учня. Реалізація такого підходу дозволяє представляти зміст навчального предмета, який вивчається поглиблено, у діяльнісній формі: він має містити базові, ключові навички; узагальнені вміння предметного характеру, сучасні прикладні предметні вміння, а також різноманітний спектр умінь, якими сучасна людина користується в житті й на роботі.

Суть поглиблення навчального змісту вбачають не в розширенні фактичного матеріалу, а в інтерпретації його з нових наукових позицій [3]. В основу викладу програмового матеріалу, який вивчається поглиблено, пропонують покласти комунікативно-діяльнісний принцип [4]. Підкреслюється, що великої актуальності набувають проблеми формування ціннісних орієнтацій особистості. Профілізація має бути не вузькою спеціалізацією; профільному вектору учня, на думку дослідників, необхідно надати розвитку в напрямку формування його мотивації до навчання впродовж життя, вироблення волі до успіху і життєтворчості [5]. Розширення і поглиблення змісту навчальних предметів відбувається, за твердженням багатьох учених та педагогів-практиків, за рахунок збільшення кількості годин на їх вивчення і впровадження сучасних технологій навчання, що об'єднані в комбінованій системі організації навчально-виховного процесу.

Головне, на думку вчених, які розглядають зміст профільного навчання із сучасних позицій, те, що він має відрізнитися від змісту базових загальноосвітніх навчальних предметів не складністю, не додатковою кількістю фрагментів, а самим підходом до його відбору й викладу, який враховуватиме особливостей дітей, котрі навчаються на різних профілях: образність мислення, розвиток уяви, фантазії, емоціональність – учнів суспільно гуманітарних профілів, логіку, чіткість, згорнутість розумової діяльності – школярів природничо-математичних профілів.

В узагальненому вигляді основні цілі вивчення профільних предметів, яке є поглибленим, визначаються таким чином: розвиток пізнавальної потреби учнів і створення умов для її задоволення, розвиток пізнавального інтересу, його зміцнення і спеціалізація; орієнтація на подальше поповнення знань відповідно до обраної освітньої траєкторії; створення у школярів цілісного уявлення про науку, формування наукового світогляду і цілісного бачення картини розвитку суспільства і культури; розвиток творчого потенціалу, інтелектуальних, моральних, соціальних якостей, прагнення до саморозвитку та самоосвіти, активності, самостійності школярів; здійснення профорієнтаційної роботи.

Під час розробки програм і підручників для профільного навчання має місце тенденція значно розширювати зміст профільних предметів за рахунок включення в нього матеріалу, який вивчається у вищих навчальних закладах. І в той же час такий підхід ученими вважається педагогічно невиправданим за таких причин: 1) значне розширення змісту профільного предмета неминуче призведе до перевантаження учнів, що позначиться на їхньому здоров'ї і на успіхах з інших предметів; 2) навчальний матеріал, який вивчається у вищих навчальних закладах, не розрахований за ступенем складності на учнів 15 – 17 років; 3) розвиток мислення і міцність запам'ятовування навчального матеріалу мають місце за умови, коли глибоко вивчається невеликий за обсягом матеріал; 4) розширення програм середньої школи призведе до змін у програмах вищої школи, тому виявляється недоцільним; 5) за об'єктивної складності навчального матеріалу і обмеженої кількості годин матиме місце поверхове його вивчення.

У науково-педагогічній літературі визначаються поняття "профільна компетентність", "професійна компетентність", "компетентність випускника профільної школи" (І. Зимня, О. Кузнецов, Л. Мітіна, О. Овчарук, Г. Пічугіна, С. Рягін, В. Циба, Н. Шиян, В. Ястребова та ін.). Учені вважають, що якщо для проектування змісту освіти базових дисциплін дидактичним обґрунтуванням є загальнокультурна компетентність (результат освітнього процесу в основній школі), то для профільних – профільна компетентність. Профільна компетентність є результатом освітнього процесу в старшій школі і визначається як готовність одержувати та використовувати знання із профільної освітньої галузі, які необхідні для професійного самовизначення і самореалізації особистості [6]. Термін "компетентність" у зарубіжних дослідженнях часто вживається у значенні "поглиблене знання", "стан адекватного виконання завдання", "здатність до актуального здійснення діяльності" тощо.

Учені наголошують, що формування профільної компетентності потребує не просто збільшення обсягу навчального матеріалу, а прирощення змісту профільних предметів за певними компонентами – філософським, методологічним, науковознавчим, психологічним і власне профільним [6]. У змісті профільних предметів і курсів за вибором, який розглядається з позицій особистісно орієнтованої освіти, виділяються такі компоненти, як аксіологічний, когнітивний, діялісно-творчий, особистісний [7]. Вважається, що під час відбору змісту профільної освіти необхідно звертатися до різних груп знань (знань-знайомств, знань-копій, знань-трансформацій тощо) і типологій навчальних умінь – загальнонавчальних і спеціальних [7: 8]. На думку дослідників, для профільного рівня підготовки необхідною є більша деталізація як змісту, так і бажаних результатів освіти. При цьому до

уваги береться зміст профільних предметів і курсів за вибором. Компетенції учня, який навчався у певному профілі, співвідносять із групами ключових компетенцій.

Таким чином, ефективність реалізації сучасного етапу профілізації загальноосвітньої середньої школи вимагає уточнення, узагальнення, приведення у відповідність до реалій сьогодення основних вимог до організації поглибленого вивчення профільних загальноосвітніх предметів. Розв'язанню цих проблем сприятиме, на нашу думку, його впровадження на таких засадах.

1. Зміна мети, функцій, завдань сучасної освіти вимагає нових підходів до визначення змісту профільного навчання. Мета сучасної освіти – різнобічний розвиток, формування цілісної, компетентної особистості в гармонії всіх її культурних якостей. Основними функціями сучасної освіти визнаються такі, як: функція *соціалізації* – такий розвиток, навчання і виховання дитини, в результаті яких вона буде підготовлена до активного, самостійного життя в суспільстві; вона є провідною для двох інших – *гуманістичної*, що визначає збереження і відтворення екології людини, її тілесного та духовного здоров'я, особистої свободи, сенсу життя, створення умов для її розвитку і самореалізації, і *культуротворчої* – збереження і передача, відтворення і розвиток культури, сприяння національній і загальнолюдській культурній ідентифікації [9]. Різнобічний розвиток особистості, згідно з Концепцією загальної середньої освіти (12-річна школа) і Концепцією профільного навчання в старшій школі, передбачає набуття нею ключових компетенцій. Вони формуються в результаті засвоєння змісту освіти.

Поглиблене вивчення профільних предметів має забезпечувати створення умов для формування в учнів профільної компетентності, розвитку їхніх навчально-пізнавальних і професійних інтересів, нахилів і здібностей.

За нашим визначенням, *профільна компетентність* є інтегральною характеристикою якості підготовки випускників середньої загальноосвітньої школи – їхньої здатності свідомо застосовувати комплекс знань, умінь і способів діяльності для розв'язання певного кола питань у профільній освітній галузі, сформованості їхніх соціально і професійно значущих якостей. У структурі профільної компетентності ми виділяємо такі складові: потребнісно-мотиваційну, операційно-дієву, рефлексивно-оцінну, соціальну (стиль взаємодії, спілкування), особистісну (характерологічні якості особистості). Профільна компетентність передбачає: розвиток пізнавальних інтересів, ціннісних орієнтацій учнів, оволодіння знаннями, вміннями і навичками, необхідними у конкретній ситуації предметної діяльності або спілкування, засобами рефлексії; формування і розвиток індивідуальних характерологічних рис школярів, важливих для успішного виконання того чи іншого виду діяльності у певному профілі навчання.

2. Розробка і реалізація змісту профільних предметів має здійснюватися на основі аналізу таких якостей знань, як *глибина* і *повнота*, взаємозв'язків між компонентами змісту освіти, які надають знанням ці якості (за І. Я. Лернером) [2].

Глибина знань трактується в дидактиці як сукупність усвідомлених суттєвих зв'язків між знаннями, що співвідносяться. Несуттєві зв'язки – це такі, котрі відіграють обмежену роль у житті людини і суспільства, суттєві – визначають функції і розвиток людини в цілому чи найважливіших її рис. Чим більш суттєвими є ці зв'язки, тим більше вони відображають сутність фактів і явищ більш високого порядку, тим більшою є глибина знань. Зв'язки можуть бути прямими і різного ступеня опосередкованими. Чим більш опосередкованими є зв'язки, тим менш доступними вони є для учнів. Глибина знань є взаємопов'язаною із повнотою (або широтою знань). Проте повнота знань не співпадає з їх глибиною, тому що допускає ізолюваність знань; вона вимірюється кількістю програмових знань про об'єкт, що вивчається. Чим більше фактів, понять, законів, тим більш необхідним стає розкриття закономірних зв'язків між ними; чим більше зв'язків визначається, тим більш необхідним виявляється об'єднання їх у єдину теорію [2].

Таким чином, поглиблене вивчення профільних предметів передбачає перш за все визначення, засвоєння взаємозв'язків між знаннями. Розширення змісту – введення додаткових понять, фактів та інших змістових одиниць – є виправданим у тому разі, коли воно сприяє досягненню основної мети і розв'язанню завдань кожного окремого профілю навчання.

Глибину знань випускника сучасної профільної школи визначають зв'язки між компонентами компетентісно-соціологічної моделі змісту освіти, розробленої нами відповідно до мети, завдань, функцій, принципів сучасної шкільної освіти. На основі аналізу структури діяльності, структури особистості та структури процесу соціалізації (яка містить, за визначенням соціологів, три сфери – діяльність, спілкування, самосвідомість) у змісті шкільної освіти нами були виділені інформаційно-діяльнісний (його складові – пізнавальна, ціннісна, технологічна, розвивальна), комунікативний і рефлексивний компоненти [9; 10]. Ці компоненти деталізують загальновідому структуру чотирьохкомпонентного змісту освіти, розроблену І. Лернером і В. Краєвським, до складу якої входили: досвід пізнавальної діяльності, фіксованого у формі її результатів – знань; досвід здійснення відомих способів діяльності – у формі вміння діяти за зразком; досвід творчої діяльності – у формі

прийняття нестандартних рішень у проблемних ситуаціях; досвід здійснення емоційно-ціннісних відношень – у формі особистісних орієнтацій [11].

Відповідно до запропонованих підходів структуру змісту профільного предмета представляємо таким чином.

Інформаційно-діяльнісний компонент визначає різні аспекти формування особистості в процесі діяльності й містить такі складові, як: *пізнавальна* – що забезпечує розвиток пізнавальної потреби, інтересу до навчального предмета, майбутньої професії, формування школяра як суб'єкта пізнавальної діяльності, розвиток у нього цілісного уявлення про науку (або галузь знань), її предмет, опанування предметних знань, оволодіння знаннями про способи здобування інформації, методи наукового пізнання; *ціннісна* – формування ціннісних орієнтацій, національної самосвідомості, ціннісного ставлення до науки, сприйняття її об'єктів з особистісного боку; активної життєвої позиції, професійної адаптивності, готовності до конкурентної боротьби на ринку праці; *технологічна* – оволодіння вміннями і навичками науково-практичної, дослідницько-пошукової діяльності, методами наукового пізнання – загальних і спеціальних; *розвивальна* – розвиток інтелектуальних /мислительних/ процесів, здібностей, активності, самостійності, емоційно-вольової сфери, особистісних, творчих, соціальних, професійних якостей.

Комунікативний компонент формує і розвиває навички спілкування як показника рівня соціальної комунікації майбутнього спеціаліста – його здатності до співробітництва і співтворчості у певній галузі.

Рефлексивний компонент забезпечує самопізнання, саморозвиток особистості; оволодіння способами саморегуляції, знаннями про прийоми рефлексії, які допомагають організувати, здійснювати і коригувати власну діяльність; формування вміння рефлексії предметних знань, засади дії в процесі навчально-пізнавальної діяльності; самовдосконалення; моральне самовизначення; становлення життєвої позиції, самосвідомості – повного розуміння своїх індивідуальних особливостей, свого значення і ролі в житті; здатність оцінювати стосунки з іншими людьми, адаптуватися до умов життя, що змінюється, готовність впливати на ці умови для досягнення особистого успіху і суспільного прогресу.

Взаємозв'язки між компонентами виражаються в тому, що успішне засвоєння предметного змісту визначає ефективне опанування інших його видів, адже творча діяльність, ціннісне ставлення, досвід спілкування завжди звернені на певний зміст – конкретне знання, конкретний спосіб і процес діяльності, оскільки творити, ставитися, спілкуватися, аналізувати свою позицію можна тільки у зв'язку з якимось об'єктом діяльності, процесу, думки. Ефективність оволодіння способами пізнавальної діяльності – вміннями порівнювати, узагальнювати, робити висновки – залежить від рівня рефлексивної діяльності тощо. Засвоєння змісту освіти, розробленого за визначеною структурою, сприятиме формуванню профільної компетентності учнів.

3. Поглиблене вивчення профільних загальноосвітніх предметів передбачає:

- виявлення й засвоєння учнями взаємозв'язків між складовими змісту освіти, котрі відображають логіку суспільно-історичного процесу пізнання і його результати, технологію розпізнавання явищ, їх упорядкування та систематизації, перетворення явища із одного стану в інший;
- розгляд фактів, явищ в історичному аспекті, підвищення загальнокультурного рівня школярів;
- підвищення теоретичного рівня викладання, що передбачає збагачення й уточнення понятійного апарату, вивчення більшої кількості законів і закономірностей, підвищення рівня системності матеріалу, що вивчається, за рахунок показу складу і структури, характеру наукових теорій, взаємозв'язків між їх елементами;
- розкриття методологічних знань: оволодіння методами наукового пізнання, розгляд нерозв'язаних наукових проблем, різних поглядів на ту ж саму проблему, впливу наукової парадигми на розвиток науки;
- виявлення і засвоєння аксіологічних аспектів наукового знання;
- включення до змісту навчального матеріалу завдань високого рівня складності, спрямованих на визначення причинно-наслідкових зв'язків між поняттями, явищами, фактами; завдань, які потребують здійснення учнями дослідницької діяльності (проведення експериментів, пояснення й прогнозування явищ, висунення гіпотез та їх перевірка, проведення цілісних мікродосліджень, конструкторських робіт тощо); завдань, спрямованих на розвиток спеціальних здібностей учнів, що пов'язано із необхідністю розвитку творчого мислення учнів профільних класів, їхніх спеціальних здібностей;
- забезпечення прикладної спрямованості знань і вмінь, їх зв'язок з життям;
- широке використання знань із споріднених предметів, міжпредметних зв'язків, що забезпечує всебічне вивчення об'єктів, оволодіння методами наукового пізнання;

– виявлення у змісті навчального матеріалу гуманітарних аспектів: включення об'єктів гуманітарних наук (і перш за все людини з її цінностями, практичною і науковою діяльністю) в певний культурно-історичний контекст;

– формування комунікативної і рефлексивної культури під час розв'язання предметних задач і у ситуаціях, наближених до життєвого досвіду учнів.

Під час реалізації цих положень необхідно враховувати специфіку кожної освітньої галузі, кожного навчального предмета. Вона визначається метою, завданнями їх вивчення на тому чи іншому напрямі профілізації та профілі навчання.

Урахування розроблених основних вимог до організації поглибленого вивчення профільних предметів дозволить створювати оптимальні умови для розвитку інтересів, здібностей учнів, набуття ними компетенцій, важливих для оволодіння майбутньою професійною діяльністю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Концепція профільного навчання в старшій школі. – Інформ. збірник МОН України. – 2003. – № 24. – С. 3-15.
2. Лернер И.Я. Качества знаний учащихся. Какими они должны быть? Серия "Педагогика и психология". – М., 1978. – 34 с.
3. Величко Л.П. Методологічні орієнтири відбору змісту шкільної хімічної освіти // Педагогічна і психологічна науки в Україні. Збірник наукових праць до 15-річчя АПН України у 5 томах / Т. 2. Дидактика, методика, інформаційні технології. – К.: "Пед. думка", 2007. – С. 256-265.
4. Бібік Н.М. Проблема профільного навчання в педагогічній теорії і практиці // Педагогічна і психологічна науки в Україні. Збірник наукових праць до 15-річчя АПН України у 5 томах / Т. 2. Дидактика, методика, інформаційні технології. – К.: "Пед. думка", 2007. – 368 с.
5. Бугайов О.І., Головка О.В. Концептуальні підходи до профільного навчання фізики в загальноосвітній школі // Педагогічна і психологічна науки в Україні. Зб. наук. пр. до 15-річчя АПН України у 5 томах / Т. 2. Дидактика, методика, інформаційні технології. – К.: "Пед. думка", 2007. – С. 220-226.
6. Рягин С.Н. Проектирование содержания профильного обучения в старшей школе // Школьные технологии. – 2003. – № 2. – С. 47-54.
7. Ястребова В.Я. Дидактичне обґрунтування змісту профільної освіти // Профільне навчання. – 2004. – № 6. – С. 27-32.
8. Кузнецов А. Профильное обучение: проблемы, перспективы развития // Народное образование. – 2003. – № 4. – С. 24-31.
9. Корсакова О.К., Трубачева С.Е. Зміст сучасної шкільної освіти: дидактичний аспект. – К., 2003. – 56 с.
10. Корсакова О.К. Структура і склад змісту сучасної шкільної освіти // Гуманітарні науки. – 2003. – № 1. – С. 20-26.
11. Краевский В.В. Содержание образования: вперед к прошлому. – М., 2001. – 21 с.
12. Петунин А. Содержание профильного биологического образования школьников // Народное образование. – 2004. – № 7. – С. 15-18.

Матеріал надійшов до редакції 05.02. 2008 р.

Корсакова О.К. Актуализация проблемы углубленного изучения профильных общеобразовательных предметов.

В статье рассматривается проблема углубленного изучения учебных предметов. Ее актуальность обусловлена необходимостью разработки основных требований к его внедрению на современном этапе профилизации старшей школы. Представлено дидактическое обоснование конструирования содержания профильных предметов на основе личностно-ориентированного и компетентностного подходов к организации процесса обучения.

Korsakova O.K. Actualization of a Problem of Profound Study of Profile General Subjects.

The article deals with the problem of advanced learning of the school subjects. Its topicality is determined by the necessity of the formation of the basic requirements to its implementation in the modern period of the professional training of the high school. Didactic foundation of the vocational subjects' contents is displayed on the basis on a personality oriented and competitive approaches to the organization of the educational process.